

**ERMENİ HARFLİ KIPÇAK TÜRKÇESİYLE YAZILMIŞ
TÖRE BİTİĞİ VE BU ESERDEKİ TÖRE, YARGI,
BİTİK TERİMLERİ ÜZERİNE**
(*Töre Bitigi* Written in Armeno-Kypchak and on the Terms
töre, yargı, bitik in This Work)

Hülya KASAPÖĞLU ÇENGEL*

Özet: Bu yazıda öncelikle XVI. yüzyılda Batı Ukrayna'da (L'vov, Kamenets-Podol'sk) Ermeni harfli Kıpçak Türkçesiyle yazılmış *Töre Bitigi* (Kanun Kitabı) adlı eser tanıtılacak, daha sonra eserde geçen temel Türkçe hukuk terimleri olan *töre, yargı, bitik* üzerinde durulacaktır. Bu terimler tarihî kökene sahip olması bakımından tarihî perspektifler içinde hem dil, hem de muhteva açısından ele alınacak; ayrıca, söz konusu terimlerin, modern Türk yazı dillerindeki izlerine de yer verilerek orta zaman Kıpçak Türkçesinin, özellikle Ermeni harfli Kıpçak yazılı mirasının, bugünkü modern Kıpçak yazı dillerine dil ve hukuk tarihi açısından önemli bir belge teşkil ettiğine dikkat çekilecektir.

Anahtar Kelimeler: Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi, *Töre Bitigi*, *töre, yargı, bitik* terimleri, Tarihî ve Modern Türk Lehçeleri.

Abstract: First, *Töre Bitigi* (The Legal Book) written in Armeno-Kypchak in the Western Ukraine of XVIth century (1519-1594) will be introduced and then the Turkish legal terms *töre, yargı, bitik* will be analyzed in this article. In this respect, the terms *töre, yargı, bitik* will be studied with reference to both form and meaning since they have the historical origins. In addition, traces of these terms will be mentioned in the modern Turkish languages and also the fact that the middle-age Kypchak, notably the heritage of Armeno-Kypchak is a prominent document of the history of Kypchak language and law for modern Kypchak languages will be drawn attention.

Key Words: Armeno-Kypchak, *Töre Bitigi*, The Terms *töre, yargı, bitik*, Historical and Modern Turkish Languages.

Giriş

Batı Ukrayna (Polonya)'da XVI-XVII. yüzyıllarda meydana getirilmiş Ermeni harfli Kıpçakça yazma eserler, tarihî Kıpçak yazı dilini temsil etmesi bakımından son derece önemlidir. Bu dil belgelerinin en parlak dönemi olan XVI. yüzyılda

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi,
hcengel@gazi.edu.tr

(1519-1594) yazılmış *Töre Bitigi* (Kanun Kitabı),¹ Kıpçak yazı diline ait elimizdeki ilk hukuk belgelerinden biridir. *Töre Bitigi*, alanı temsil eden orijinal metin olması bakımından eserin hukuk terminolojisi üzerinde yapılacak tarihî-karşılaştırmalı filolojik çalışmaların, Türk dili tarihi açısından önemi açıktır; ancak, konu, hukuk tarihi bakımından ele alındığında öncelikle bu dil yadigârlarını kaleme alanların Ermeni Gregoryan mezhebine intisap eden ve Ermeni harflerini benimseyen Kıpçak Türkleri mi, yoksa Kıpçak dilini kilise ve yazı dili olarak kabul eden Ermeniler mi olduğu bir problematik olarak görünmektedir. Ermeni kilisesi millî bir kilise olduğu için bu kiliseye intisap etmiş olan Türkler de muhtemelen Ermeni olarak algılanmış olabilir. Mazbut din ve ritüellerin, sabit kutsal metnin olmaması, eski Türklerin de kolaylıkla din değiştirmelerine sebep olmuştur. Bugün, Budist ve Manihaist Uygurların Türk olup olmadıklarını tartışmıyoruz.

Töre Bitigi

Töre Bitigi, 1518-1519 yıllarında Polonya Kralının onayıyla Ermeniceden Latinceye, daha sonra Lehçeye ve 1523'te Kıpçak diline (metinlerde *bizim til* veya *Tatarça* olarak da geçmektedir) çevrilen *Armiyanskiy sudebnik*'tir. Bu çeviri, metinde şöyle ifade ediliyor: “*Tilinden ermeniniñ latingä çıyargandı; latindän pol'skiygä, a pol'skidän bizim tilgä, çayısı ki başlanıyır bu sözlär bilä.*” (Ermeninin dilinden Latinceye çevrilmiştir. Latince'den Lehçeye ve Lehçeden bizim dile. İşte bu sözler ile başlıyor.) (TB, 74)

Töre Bitigi, *Armiyanskiy sudebnik* adlı eserin Polonya-Kıpçak versiyonunun adıdır. Kıpçak versiyonunun bizim için önemli yanı, ilave edilen ek maddeler ve ek bölümdür. Muhtemelen Kıpçakçaya çeviriyle eş zamanlı yazıldığı belirtilen ek maddeler, yerli hukuk anlayışı ile ilgili 25 yeni maddeden ibaret olup orijinal nüshaya eklenmiştir. Kıpçakça maddeler, bunun dışında *Pretsessualny kodeks* (Mahkeme usûlü kanunu) başlığı altında mahkeme kanunlarını anlatan ek bölümdedir. Orijinal eser, kaybolmuştur. Üç nüshadan oluşan Polonya-Kıpçak versiyonunun Paris² ve Viyana³ nüshalarında bu ek bölüm maddelerinin sayısı 41; Vrotslav⁴ nüshasında ise

1 *Töre Bitigi, Kıpçaksko-pol'skaya versiya armyanskogo sudebnika i armyano kıpçakskiy protsessualny kodeks, L'vov, Kamenets-Podol'skiy 1519-1594*, Almatı Deşt-i-Kıpçak, Baur, 2003, 1-792 s. Diğer hukuk belgeleri için bk. T.İ. Grunin, *Dokumentı na polovetskom yazıke XVI v. (Sudebniye aktı kamenets-podol'skoy armyanskoy obşçını) Transkripsiya, perevod, predisloviye, vvedeniye, grammatičeskiy komentariy i glossariy T. İ. Grunina, (Pod. redaktsiyey E. V. Sevortyana, Statya Ya. R. Daşkeviça)*, Moskva, 1967.

2 Paris Millî Kütüphane 176 numarada kayıtlı nüsha.

3 Viyana Mhitarist Kütüphanesinde 468 numarada kayıtlı nüsha.

4 Polonya Vrotslav Ossolinski Millî Enstitü Kütüphanesi, 1916/II numarada kayıtlı nüsha.

94'tür (Garkavets 2003a: 7-10).

Ukraynaca ve Rusçaya da çevrilen eser üzerindeki son yayın, Alexander Garkavets'e aittir. Bizim çalışmamızın ana malzemesini teşkil eden bu çalışmada Garkavets, Kıpçak Türkçesiyle kaleme alınmış olan *Pretsessualny kodeks* (Mahkeme usûlü kanunu) bölümünü, bağımsız hukuk vesikası olarak değerlendirir ve *Töre Bitigi*'nin yayımlanmasının, bir taraftan orta zaman Kıpçak hukuk anlayışının tarihî-karşılaştırmalı incelenmesine; diğer taraftan Türk halklarının millî gelenekler esasında hukuk terminolojisinin gelişmesine katkı sağlayacağını söylerken (Garkavets 2003a: 5-7) aslında bu yazmaları meydana getirenlerin Kıpçak Türkleri olduğunu da ifade etmiş olur.

Metin farklılığıyla birlikte yazarların sistematik olmayan imlâ ve ağız tercihlerini de içeren üç nüsha (1575-1594) arasında en eski tarihli ve bununla doğru orantılı olarak en arkaik olanın Vrotslav nüshası olduğu belirtilir (Garkavets 2003a: 10). Garkavets'in çalışmasında Vrotslav nüshasının çevriyazılı metni ve Rusçaya çevirisi müstakil; Paris ve Viyana nüshaları ise karşılaştırmalı verilmiştir. Son bölümde metnin G. Sapargaliyev tarafından Kazakçaya çevirisi yer almaktadır. Ayrıca, *Töre Bitigi*'nin Kıpçakça versiyonunun terminolojisi, 1270 kelimelik Kıpçakça-Rusça ve Kıpçakça-Kazakça sözlükte verilmiştir.

Töre, yargı ve *bitik* terimlerinin kullanım ve anlamları için Kıpçak Türkçesiyle kaleme alınmış 40 sayfa ve 94 maddeden oluşan *Pretsessualny kodeks* (mahkeme usûlü kanunu) adlı bölümün Vrotslav nüshası esas alınmıştır. Bu bölümde maddeler için *dopolnitelnaya stat*'ya (ek madde) başlığı kullanılmıştır. Ayrıca, Paris ve Viyana nüshalarındaki kelime ve fonetik farklılıklar, Garkavets tarafından dipnotlarda kritik edilmiştir. Dilin, temiz bir Kıpçak Türkçesi olduğunu söyleyebiliriz; ancak, bazı bölümlerde Türkçe karşılığı olmasına rağmen kelimenin Ukraynaca, Lehçe karşılığı kullanılmaktadır.

1. töre, töreçi (< ET *törü (törö)* EDPT, 531; DTS, 581; VEWT, 495; TMEN, 264, 134).

Clauson, bu kelimeyi “traditional, customary, unwritten law” (gelenek, âdet, sözlü kanun) olarak anlamlandırıp Türkçenin pagan dönemine ait temel politik terimlerden biri olarak açıklamakta; ayrıca, Moğolcada *döre/töre* şeklinde eski bir alıntı olduğunu belirtmektedir. Doerfer, terimi Moğolca kaynaklı göstermiş ve fonolojik olarak iki grupta değerlendirmiştir. İlk şekil olarak *törü*'yü almış; bunun Eski Türkçe, Uygur sahası ve *Kutadgu Bilig*'de “kanun, devlet idaresi, düzen, nizam görenek, âdet” anlamlarında kullanıldığını belirtmiştir. İkinci şekil, *törä* veya benzer formlar

katmanıdır. Bunlar; *Codex Cumanicus* ile Memlük sahası sözlük ve gramerlerde geçen *töre, düre, tura, türe* şekilleridir (TMEN, 134).

Köktürkçede “sözlü yasalar, gelenekler, görenekler; tören, merasim” anlamında mevcut olan (OT, KT E3) *törü*, yazıtlarda 11 yerde geçmekte; 6 yerde *il* ile birlikte kullanılmakta olup diğer 5 yerde de yine *il* kelimesiyle ilişkilendirilir. Bu, Türk devletinin varlığının *töre*’nin varlığına bağlı olduğunun bir göstergesi olarak yorumlanmış; *törü*, halkın hak ve hürriyet beklentilerini yerine getirmek üzere eski Türk sosyal ve hukukî hayatını düzenleyen zorunlu kaideler ve normların tamamı olarak tanımlanmıştır. Ayrıca, *töre*’nin değişmez hükümlerden oluşmadığı; yeni çevre ve imkânların gerektirdiği yeniliklere de açık olduğu belirtilmiştir (Kafesoğlu 1984: 233).

Uygurcada da “kanun” anlamında geçen (Tenişev 1965: 37) bu terim, Maytrısimit’te sıkça *nom* kelimesiyle birlikte tekrarlanır: *nomça törüçe* “dine göre” (M, 47,5), *nom törüler* “alışkanlıklar” (M, 80,15) gibi örneklerde kelimenin “düzen, unsur” anlamları da mevcuttur. (M, 80, 5, 15; 59, 37) Bunun yanı sıra iki yerde geçen *törüsü*z örneğine “haksız ve gayrı meşru” anlamları verilmiştir. (M, 62, 30; 83, 55) Nobuo Yamada’nın Uygur sivil belgeleri üzerinde metin ve incelemeyi ihtiva eden ve 3 ciltten oluşan *Sammlung Uigurischer Kontrakte* adlı eserinde *törü*, 4 yerde yine “Gesetz, Gewohnheitsrecht” (kanun, kural; örfî hukuk) anlamında geçmekte; bir yerde aynı anlamda *yaryu* ve *yosun*⁵ ile birlikte kullanılmaktadır: *...oşul törüsinçä tudup qulyaq boyın tolap ünär-män kidär-män tisär törü yaryu yosun-ı birlä ada yasmış yasuy-qa tägsün...* “...oğlu âdete göre tutup kulak boyun dolayıp seslenirim giderim deyince âdete göre usulü ile felâketin yok olduğu ışığa ulaşsın...” (Yamada 1993: Ad03-29).

Aslında “kanun” anlamına gelen *töre* kelimesinin genel anlamdaki “örf, usul, âdet” ile karıştırılmaması gerektiği; çünkü, bu anlamların *yang* terimiyle karşılandığı (İnan 1956: 191) ifade edilse de gerek Uygur ve Karahanlı ve gerekse Kıpçak sahasında

⁵ Uygur hukuk vesikalarının beşinde (USp. No 12, 43, 53, 63, 98) ve Yamada’nın eserinde tespit ettiğimiz *yosun* “Regel, Norm, Brauch, Gesetz” (< Moğ. *yosun*) için bk. Radloff, *Uigurische Sprachdenkmäler*; Materialien nach dem Tode des Verfasser mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben, Leningrad, 1928; Ahmet Caferoğlu’nun “kaide, usulî nizam” olarak kaydettiği bu terim, Eski Türklerin hukukî örf ve âdetlerini ifade eden bir terim olarak kullanılmıştır. *yosin* ve *yusun* varyantları da mevcuttur. bk. “Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstihlaları”, *Türkiyat Mecmuası*, C. IV, İstanbul, 1934, s. 30; Sadri Maksudî Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul, 1947, s. 135-136. Orta Türkçe döneminde rastlanmayan bu kelime için aynı anlamda *öngdii* kelimesi geçmektedir. Bu kelime için bk. KB, 1456, 1459, 1931 vb.)

bu terimin, *yang* teriminden keskin çizgilerle ayrıldığını söylemek zordur, iki terim nüanslarla birlikte yakın anlamları karşılamaktadır.⁶

Kutadgu Bilig'de 153 kere tekrarlanan *törü*, “töre, kanun, nizam” anlamlarını karşılamakta ve terimin ilk geçtiği beyit, âdeta, kanun ve nizamın oluşmasıyla dünyanın huzura erdiğini müjdelemekte; Orhun yazıtlarında Türk devletinin varlığının ve huzurunun *töre*'ye bağlı olduğu düşüncesi, tekrar hatırlatılmaktadır: *Ajun inçke tegdi tüzüldü törü, törü birle atın kopurdu örü*. “Dünya huzura erdi düzenlendi töre, töre ile hakan atını şahlandırdı.” (KB, 103) Buna mukabil KB'de 38 yerde tekrarlanan *yang* için “merkez, âdet, kaide, tarz” anlamları verilse de bir beyitte *yang* teriminin *töre*, hatta *öngdi* “kanun, âdet”, *kılk* “huy, tavır” ve *itig* “usul, düzen” ile art arda yer alarak yakın anlamları içerdiğine tanık oluyoruz: *bu beglik işin barça begler bilir, törü, öngdi, kılk yang olardan kelir* “bu beylik işini bütün beyler bilir, kanun, düzen tavır ve usul onlardan gelir.” (KB, 1931) 16 yerde ise *yang*, *kılk* ve *kılınç* ile birlikte sinonim kullanım gösterir: *kılk yang, kılınç yangı* (KB, 344, 562, 738, 3562 vb. beyitler) Divan'da “kanun, kaide, hukukî nizam” anlamında 7 kere geçen *törü* sadece bir yerde *el törü* şeklindedir (DLT I, 106-9).

Kıpçak, Çağatay ve Osmanlı sahasında *töre* olan kelime, özellikle Kıpçak sahasında anlam genişlemesine uğramıştır: “Sitte, Gebrauch; Gesetz” (gelenek, görenek; örf, töre) (CC, 251) ve “din, gelenek, görenek, örf” (İM, 390a/6). Ayrıca, *Codex*'te *töre tut-* ve *töre+le-* fiilleri de geçer.

6 Uygur hukuk belgelerinde *yang*, daima *el* ile bağımlı olarak *el yangınça* şeklinde “örf” anlamında geçmektedir. (USp, 5, 7, 10; EDPT, 940) Yamada, *törü* için “Gesetz, Gewohnheitsrecht” (yasa, kural; örf ve âdet hukuku); *yang* için ise “Art und Weise, Site” (tarz, usul, yol, gelenek, görenek, töre) anlamlarını vermiş ve metinde 14 yerde geçen *yang* terimi, 12 yerde *il* ile birlikte *il yangınça* “der Landesitte gemäss” şeklindedir (Yamada 1993: Lo12-8/Lo15-6/Lo20-8 vb.) A. Caferoğlu, Uygurlarda hukuk ve maliye terimlerini açıkladığı makalesinde ilk sırada ele aldığı *yang* teriminin, Radloff'un çalışmasında (*Uigurische Sprachdenkmäler*; Leningrad, 1928) *el yangınça* şeklinde *el* ile müteradif kullanıldığını; ayrıca, *yang*'ın Karahanlı dönemini temsil eden *Kutadgu Bilig* ve *Divan*'da; küçük bir fonetik değişiklikle *yang* şeklinde Kıpçak sahasında ve Orta Asya'da “örfî hukuk” anlamında kullanılarak geniş bir Türk coğrafyasına yayıldığını ifade etmektedir. Uygurlarda diğer hukuk ve maliye terimleriyle ve *yang* terimiyle ilgili ayrıntı için bk. Ahmet Caferoğlu, “Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstihlaları”, *Türkiyat Mecmuası*, C. IV, İstanbul, 1934, s. 1-44; A. İnan, “Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim-Kelime Üzerine”, *TDAY Belleten*, Ankara, 1956, s. 179-195. S. M. Aarsal, Altun Yaruk'tan verdiği *il başlağı törüsün ötünürsüz* (Devlet idaresi kanununu mu soruyorsunuz) cümlesinin Türk hukuk tarihi bakımından önemine değinerek Eski Türkçede *il* kelimesinin “devlet” anlamına geldiğini, bu cümlenin açıkça ortaya koyduğunu ifade eder ve *yang* terimini, bugün tamamen unutulmuş önemli bir hukuk terimi olarak açıklar. *Türk Tarihi ve Hukuk*, s. 79. Bu açıklamaya göre *il yangınça*, *el yangınça* örnekleri “devletin örfî hukuku” olarak algılanmalıdır.

Memlûk sahası Kıpçak sözlüklerinde kelimenin çeşitli fonetik varyantlarını görmek mümkündür. *türe* “âdet” (TZ, 25a, 90a)⁷, *düre* “kanun, töre” (Kİ, 48), *tura* “din, âdet, görenek” (KS, 284).

Ermeni harfli Kıpçak dil yadigârları, *töre* kelimesinin kullanım alanının genişlemesi ve teşkillerin ortaya çıkması bakımından oldukça dikkat çekicidir. Edward Tryjarski'nin Viyana koleksiyonundan üç el yazmasını taramak suretiyle hazırladığı ve açıklamaların Lehçe ve Fransızca olarak verildiği *Dictionnaire Arméno-Kiptchak*'ta *tora*, *toray*, *t'ora* biçimlerinde transkripsiyonlanan kelime, “yargı” ve “mahkeme” anlamlarını da kazanmıştır: “ustawa, prawo; şad; loi, droit; jugement, tribunal”. Ayrıca, bu metinlerde *töre* ve *yargu* sinonim kullanım göstermektedir: *t'ora ya yargu ovrat'uçi* “töre ve yargı öğretici” (DAK, 776).

Grunin'in, Kamenets-Podol'sk Ermenilerine ait mahkeme kararlarını içeren *Dokumenti na polovetskom yazıke* adlı eserinde sadece “sud” (mahkeme) anlamında geçen kelimenin (DPY, 91,160) *Töre Bitiği*'nde temel hukukla ilgili “mahkeme; kanun, hüküm; hak, hukuk; oturma, duruşma, celse” gibi çeşitli yeni anlamlar içerdiğine ve aynı anlamı ihtiva eden *yargu* ile dönüşümlü kullanıldığına tanık oluyoruz. (bk. *yargu*) Ayrıca, *töre* kelimesi, muhtemelen ilk defa bu metinlerde yardımcı fiil olarak *töre et-* şeklinde “yargılamak, hüküm vermek” anlamında kullanılmaya başlamıştır. Bu örneğe mukabil, diğer metinlerde *yargu* ile yapılmış teşkiller mevcuttur. Yine metinlerde *t'öre+çi*, *törä+çi*, *töre+ci* (DPY, 256, Deny, 75) gibi fonetik varyantlara sahip olan ve “yargıç” anlamını veren bu biçimin, ilk teşkillerden biri olduğu söylenebilir.

Osmanlıca ve Çağatay sahası için kelimenin şu anlamları kaydedilmiştir: Osm. “obçay, zakon; Sitte, Gesetz” (gelenek, görenek, töre; kanun, kural); Osm., Çağ. “prints” (sultan) (VWTD, 1250; TEL, 608).

Töre Bitiği'nde *töre* ve *töreçi*:

törä I : mahkeme.

DS 32. *A egär çonaxka utru kimesä antka tüşkäy, keräk 4-ünçi kündä antın tügällägäy, özgä türlü dügül. A egär axça tölvünä kimesä bilinsä, alay ox 4-ünçi küngä bermäx keräk tölvögä. Bu burungi törädä tölämädi esä, bolur ekinçi 4-ünçi küngä dirin algay tölvögä, munı bolur oderjat etmägä törälärgä körä. Mundan artıx*

⁷ Besim Atalay, *tür* kelimesine “türe, âdet” anlamlarını vermiş; ancak, eserin orijinal metnine baktığımızda bu kelimenin Arapça karşılığı *nev'* (tür) olarak yazılmıştır. *türe* (töre) kelimesiyle alt alta yer alan *tür*, muhtemelen *türe* ile karıştırılmıştır. bk. Besim Atalay, *Ettuhfet-üz-Zekiyye fil-Lügat-it-Türkiyye*, İstanbul, 1945, 30a, 90a. Aynı, karışıklığın *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*'ne de yansındığını düşünüyoruz. Bk. Recep Toparlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, 2003, s. 282, 287.

törädän kün almaga bolmastır; alay ox, kimniñ imen'ası bolsa, ya çumaşı, bolur zastavitsa bolma borçlusuna utru. (TB, PK, 173-174)

Eğer bir kimse misafire karşı ant içecekse, 4. günde andını tamamlaması gerekir. Başka türlü olmaz. Eğer para ödemeyi kabul ederse 4. güne kadar ödeme yapması gerekir. Bu birinci mahkemede ödemediyse ikinci kez 4. güne kadar ödeme yapacak. İkincide de ödemediyse üçüncü kez 4. güne kadar ödeyecek. Kanuna göre bunu (bu süreyi) almak mümkündür. Mahkemeden bundan fazla gün almak olmaz. Böylece o kişinin malı mülkü varsa onu borçlusuna karşı rehin bırakmak zorundadır.

törägä tur-: mahkeme huzuruna çıkmak

DS 33. *Bir kimesä törägä turgay, da, töräni hörmätlämiyin, yanından çılıçın ya çıncalın şeşmägäy. Anıñkibikni törä 12 aqça curum bilä ögütlämägä keräk, ki, añar baçıp, özgälär dä töräni hörmätlägäylär ya külmägäylär törä alını.* (TB, PK, 174)

Bir kimse mahkeme huzuruna çıkacak ve mahkemeye hürmet etmeyerek yanından kılıcını ve hançerini çözmeyecek. Bunun gibisini mahkemenin 12 akça para cezası ile cezalandırması gerekir. Çünkü, ona bakıp başkaları da mahkemeye hürmet gösterecek ve mahkeme önünde gülmeyecek.

törä II: kanun, kural

(1) DS 14. *Da bir kimsä ki zındanda olturgay kimsäniñ borçu üçün, da neçik törä buyurıyır; ki kündä añar çarcga bir aqça bergäy, ol kündän, ki olturçuzdu, 3-ünçi küngä dirin, ki añar çarçlıçın bermägäy edi, voytmuş çolundan ötläş berilmägäy edi, 4-ünçi kündä töräniñ erki bar anıñkibik kişini, borç eyäsin, erkli yebermägä zındandan yänä törägä ündäginçä. A ol borç eyäsi, ki çaldı törädä, ki tölvön etkäy alğan kişisinä baş borçun, yoçsa anı añar tölvön etmägä borçlu düğül, çaysın ki añar zındanda çarçlıç berdi, tek anı añar borçlu çalır, ne ki törägä nalojit etti baş suması bilä tölämägä birgä; törä bulay buyurıyır.* (TB, 169)

Ve bir kimse birine olan borcu için zindana atılsa, kanun şöyle buyuruyor. Her gün (borç veren kişi) ona (borçlu olan kişiye) harçlık için bir akça ödeyecek ve zindana atıldığı günden 3. güne kadar ki ona (borçluya) harçlığını vermese, voytun elinden ödemek olmaz. 4. gün mahkemenin borçluyu zindandan çıkarmaya yetkisi var, tekrar mahkemeye çağırıcaya kadar. O borç sahibi, mahkemede, borç aldığı kişiye ana borcunu ödeyeceğini taahhüt etti. Yoksa, onu (zindanda kaldığı süre zarfındaki masraflarını) ona ödemek zorunda değil. Ona zindanda verdiği harçlığı. Sadece bunu (ana borcu) ona borçludur. Mahkemede ana borcu ile birlikte ödemek için başka ne taahhüt ettiyse. Kanun böyle buyuruyor.

törä III: hak, hukuk.

(1) DS 18. *Da egär kimesägä keräk bolsa minuta çıxarmaga diñtärdän möhür tibinä, töräsi 12 aqçadır: 6-sı möhürdändir, da 6-sı yazıçınıdır.* (TB, PK, 170)

Ve eğer bir kimseye mühürlü resmî defterden belge çıkarmak gerekse bunun hakkı 12 akçadır: 6'sı mühür içindir ve 6'sı kâtibindir.

törä IV: hüküm

törä et-: hüküm vermek, yargılamak.

Tiyişlidir yarçuçıga, ki töräni yalnız etmägäy, yoçsa köplär bilä, egär yoluçmasa, 2 ya 3 yaxşı biliçi adämilär bilä etkäy töräni. Neçik törägä kelgänlärgä 2 ya 3 tanıx keräktir, ol türlü yarçuçılarga, anıñ üçün ki törä toyru bolur toçtagan adämilär bilä tanıxlıxta. (TB, 34)

Yargıcın hükmü yalnız vermemesi gerekir. Aksi takdirde çoğunluk ile, hiç olmazsa 2 ya da 3 iyi ve bilgili insan ile hüküm verecek. Böyle yargıçlara mahkemeye gelenler için 2 ya da 3 tanık gerekir. Böylelikle güvenilir insanların tanıklığıyla doğru hüküm verilir.

törä V: duruşma, oturum, celse.

(1) DS 34. *Bir kimesä kimesäni voytka ündägäy, voyt bergäy törägä, da ündälgän yan aytkay, ki hadir dügülmen cuvap bermägä, beriñiz birsi törägä, anı oderjat etmägä bolur törägä körä üçünçi törägä dirin. A kim ki povodur, 3 aqçanı ol oblojit etmäx keräk zapisniñ.* (TB, PK, 174)

Bir kimse bir kimseyi voyta çağırır ve voyt, mahkemeye sevk etse ve çağrılan taraf söylerse ki ben hazır değilim cevap vermeye, öbür oturuma erteleyiniz. Kanuna göre onu üçüncü oturuma kadar uzatmak mümkündür. Davacının kayıt için 3 akça vermesi gerekir.

(2) törä oltur-: oturuma başlamak

DS 38. *Xaçan ki törä oltursa da voyt, aytmıyın, ki munda törä olturuptur, kimniñ nemä işi bar esä, spravovat etsin, da kimesä, aşıxıp, boşatlıx almıyın, da ilgeri tüşüp nemä izdägäy törädän, anıñkibik kişi çalır curumga 12 aqça.* (TB, 175)

Duruşma başlarken, voyt burada duruşma başlamıştır demeden kimin ne işi varsa acele etsin ve acele ederek af dilemeden öne çıkıp mahkemeden bir şey isterse bu kişi 12 akça ödemek zorunda kalır.

töräçi : hâkim, yargıç; jüri üyesi.

(1) *Dañın da bu çadar yazarbiz ögüt töräçilärgä, ki bilgäylär törälärgä körä*

kirmägä da yürütmägä da özgälärgä körgüzmägä törälärniñ yolun, ne türlü. (TB, PK, 166)

Yargıçlara bu kadar daha öğüt yazarız ki kanunlara göre davranmayı ve yürütmeyi ve başkalarına kanunların türlü yolunu göstermeyi bilsinler.

(2) DS 36. *Yänä bir kimesägä keräk bolgay voytnu eki töräçi bilä obvedit etmägä, keräk bergäy deckiygä 2 aqça, voytka da 2 aqça, 4 aqçası töräçilärniñdir, bu işniñ yolu bulaydır.* (TB, PK, 174)

Yine bir kimsenin voytu iki jüri üyesi ile haberdar etmesi gerekse o kişi mübaşire 2 akça, voyta da 2 akça verecek. 4 akça yargıçlarıdır. Bu işin yolu budur.

Töre kelimesinin *Töre Bitigi*'ndeki anlamlarının, ayrıca isim ve fiil teşkillerinin izlerini, modern Kıpçak lehçelerinden Karaycada görmek mümkündür. Kowalski'nin yayımladığı Trakay metinlerinde *to'ra* ve palatal /t/ ile *t'o'ra* "prawo, şad, slusność" (hak, hukuk, hüküm, mahkeme); *t'o'ra et'ma*, "şadzić, wyrokowac" (yargılamak, hüküm vermek); *to'ra+çi* ise "şedzia" (yargıç) anlamındadır (Kowalski 1929: 267). Kırım, Trakay ve Lutsk diyalektlerinde fonetik değişikliğe uğrayan *töre*, anlam olarak *Töre Bitigi*'ndeki anlamdan uzaklaşmamıştır: K. *törä* "zakon, pravo; obıçay"; T. *tyorya* "sud, sudebnoye delo, sudebny protsses" (mahkeme, mahkeme işi, dava, mahkeme kararı); L. *tärä* "zakon, pravo; sud". Terimin, +çi ve +tsi ile teşkilleri de mevcuttur (KRPS, 523, 541, 566) Trakay Karaycasıyla ilgili aynı şekilleri Radloff da kaydetmiştir: *törä, törä+çi* ve *törä+lä-* (VWTD, 1250-1251).

Tarihî Kıpçakça ve Karaycadaki anlam, Kazakçada ve diyalektlerinde korunmuştur: Kzk. *töre* "sudebnoye reşeniye" (mahkeme kararı) (VWTD, 1253); değişmez kanunların bütünü (KzkTS, 647). Bu terimin, Kırım Tatarcası, Kırgızca, Kazakça, Başkurtça ve Şorcadaki anlamı, Radloff'un Çağatayca ve Osmanlıca için kaydettiği anlamla örtüşmektedir: Krm. *törä* "vidniy, znatniy çelovek" (bilgili mümtaz kişi) (VWTD, 1250), gospodin, çinovnik (KrmTRL, 126); Şor. *törä* "ispravnik, naçalnik okruğa ili goroda" (Çarlık Rusyası'nda polis müdürü, şehir veya eyaletin başkanı". Kırgız destanlarında ve Çarlık Rusyası dönemi Kırgız edebiyatında da *törö* "kolunda biyligi bar ak söök adam, kadırluu mirza, başkalar anın sözüñö baş iygen kadırman, baatır", "çinovnik, gospodin" (bürokrat, patron) (KTTS, 613). Kzk. *töre* eski. Kazaklarda Çingizhan soyundan gelen kişi. (KzkTS, 647); Başk. *türä* (resmî bir yerin başına getirilen kişi, başkan, müdür) (BaşkTH, 422); Alt. *törö* "naçal'nik okruğa ili goroda" (bölge ve şehri idare eden kişi) (SA, **Rakam YAZILACAK**)

Sultanların, şehir veya eyalet idare edenlerin kanun uygulayan; idarî ve hukukî güce sahip olan kişiler olduğu düşünüldüğünde *töre* kelimesi için yukarıda verilen ikinci anlamın, muhtemelen birinci anlamdan geliştiği ortaya çıkmaktadır.

2. yargu, yarguçu < yar+gu EDPT, 963; VWDT, 137. Clauson, bu teşkili, “yarma işini gerçekleştiren, yani, olayları ve gerçekleri açmaya ve parçalamaya yarayan bir vasıta, yasal mahkeme” olarak açıklamaktadır. Kelimenin teşkil edildiği yar-filinin Uygur ve Kazan diyalektlerinde “mahkum etmek, tenkit etmek, muhakeme etmek” anlamında kullanılması (VWTD, 103) dikkat çekicidir. Kelime, bir alıntı olarak “mahkeme, dava” anlamında Moğolcada *carğu*, Farsçada ise *yār-gū* şeklinde kullanılmaktadır (EDPT, 963; MTS., 1603; TMEN, 1784; PED, 1525)

Tarihî Türk yazı dillerinde *töre* kadar işlek olmayan bu terime, Köktürk yazıtlarında rastlanmamıştır. Uygur sahasında bir hukuk vesikasında (USp, N 98) “karar, hüküm” anlamında tespit edilmiş; (Caferoğlu 1934: 30) Yamada’nın çalışmasında ise iki yerde geçen bu kelime *töre* ve *yosun* ile anlamdaş olup bir yerde *törü yargu yosun-ı birlä...*(Yamada, Ad03-29) şeklinde kullanılmıştır.

Memlûk sahası Kıpçak eserlerinde geçmeyen bu kelime, Kıpçak sahasında sadece Codex’te ve Gülistan’da yer almaktadır. Bu alanın en önemli özelliği kelimenin türemiş şekillerinin ortaya çıkmasıdır. Codex’te *yargu* “Entscheidung, Urteil; Befehl; Gericht” (hüküm, karar; emir; mahkeme) kelimesiyle birlikte fiil ve isim teşkillerine de rastlıyoruz. “regimentum” (idarî ve hukukî hüküm vermek, yargılamak) anlamında kullanılan bu fiillerden birisi, terime yar- filinin getirilmesiyle *yargu yar-* şeklindedir; diğeri ise +la- eki ile teşkil edilmiş olan *yargu-la-* fiilidir. Ayrıca, *yargu+çı, törü+çi* ile anlamdaştır. (CC, 115; GT, 13/4).

Ermeni harfli Kıpçak metinlerinde de *yargu*’nun *törü* ile aynı anlamda kullanıldığını belirtmiştik. Bu metinlerde *yarguçu, yargula-, yargulan-* (DAK, 320-321, Deny, 80) teşkillerinin sıklıkla kullanıldığını söyleyebiliriz. *Alyş Bitigi*’nde *yargu et-* fiili yaygındır. (AB, 93/6; 125/8)

Osmanlı sahasında *yargı*; Çağatay sahasında *yargu* olan kelime aynı anlamda kullanılmıştır (VWTD, 137-139).

Töre Bitigi’nde “mahkeme, hukuk, kanun, hüküm” anlamında kullanılan kelimenin *yarguçu* teşkili, “yargıç, hakim, hakem” anlamında kullanılmakla beraber dinî bir muhteva kazanarak Allah’ın sıfatı olarak da tekrarlanır: *köktägi yarguçu* “gökteki yargıç” (TB, 27), *köni yarguçu* “âdil yargıç”(TB, 31) Bu metinde, fiil olarak *yargu yar-* şeklini tespit edebildik.

Töre Bitigi’nde yargu ve yarguçu:

yargu I: mahkeme.

(1) DS 7. Egär ki kimesägä ermeni yaryusunda ayırlıx körünsä, ki kendiniñ

ayırılıxına körä çaçırgay biyik yaryuga, korol'ga anıñ biylikinä na ol kişigä berilmäx keräk bu türlü. (TB, PK, 167)

Eğer bir kimse Ermeni mahkemesinde haksızlığa uğrasa, kendisine yapılan haksızlığa göre başvuracak yüksek mahkemeye, krala majestelerine. Bu kişiye bu türlü imkân verilmesi gerekir.

(2) DS 88. *Bir kimesäniñ şulprıxtı bolgay borç üçün bir kimesädä, da kelgäy yargu alınna, da tanmagay bitikin, da aytkay, bilirmen, ki bitik menimdir, yoıxa töläpmen añar barçasın, da añar nemä dä borçlu çalmıyırmen, tek bitikimni zaderjat etiptir;* (TB, PK, 193)

Bir kimsenin borç için senedi olsa bir kimsede ve gelse mahkeme huzuruna ve inkâr etmese senedini ve söylese, biliyorum. Bu senet benimdir; ancak, ona (borç verene) tamamını ödemişim ve ona borçlu kalmıyorum. Sadece o, senedimi atmamış.

yaryu II: hüküm.

(1) DS 78. *Da egär ki bolgay biri çonaç, da yerli tüşkäy çonaçka utru antka, na 4-ünçi kün[ün]ä keräk antın tügällägäy, özgä türlü dügül. Tek çonaçka utru tügällämägä ne bir kün artıx uzatmaçı yoıxtur, kimgä dä yoluçsa, na bilgäysiz, ki yaryusu budur.* (TB, PK, 190)

Ve eğer biri misafir olsa (başka şehirden) ve yerli kişi o misafire karşı ant içmek durumunda kalsa ve 4. günde andını tamamlaması gerekir, başka türlü olmaz. Sadece misafire karşı ant içmenin bir gün bile uzatması yoktur. Kime rastlarsa rastlasın, bilirsiniz ki bunun hükmü budur.

(2) **yaryu yar-:** hüküm vermek

Biliklik keräk yaryuçularğa çaysı ki Teñrigä yaraşır. Zera yaryu yarmaç Teñriniñdir, oldur köñü yaryuçı. (TB, 31)

Yargıçlara, Allah'a yakışır bir şekilde bilgi gerekir. Zira, hüküm vermek Allah'a mahsustur. Odur âdil yargıç.

yaryu III: hukuk, kanun.

(1) DS 7. *A yaryunu ayamaga bolmaktır kimesägä, iş uçuna toxtamıyın, tügällänmiyin yaryu bilä. Da bitik yazılsa korol'ga, yaryudan keräk bir möhür voytnuñ bolgay, bir ketçoyalıxnuñ.* (TB, PK, 167)

Kimse için hukuku kısıtlamak olmaz, iş bitmeden, tamamlanmadan mahkeme ile. Ve yazı yazılsa krala, mahkemeden bir mühür voytun olacak, bir de aksakalın.

yaryuçı: yargıç

(1) 2-inçi, **yaryuçılar** atını berdi Teñri adämilärgä, ki yaryu etiñiz könülük bilä öksüzgä u tulga. (TB, 29)

İkincisi, Tanrı, insanlara yargıçlar adını verdi ki, öksüze ve dula adaletle hüküm veriniz.

(2) Biliklik keräk **yaryuçularga** çaysı ki Teñrigä yaraşır. Zera yaryu yarmaç Teñriniñdir, oldur köñü **yaryuçu**. (TB, 31)

Karaycanın bütün diyalektlerinde (Trakay, Lutsk ve Kırım) *yaryu* ve *yaryu* “reşeniye, prigovor suda”, Ermeni harfli Kıpçak Türkçesindeki anlamını korumuştur: *L yaryula-* “sudit”, *yaryulas-* “sudit’sya” ve T, L, K *yaryu yar-*; T *yaryuçu*, L *yaryutsu* “sud’ya” diğer teşkillerdir (KRPS, 232; Kowalski 1929: 200).

yargı, Altayca ve Kazakçada şu şekil ve anlamlarda kullanılır: Alt. *yaryu* “reşeniye, sudebniye reşeniye” (karar, mahkeme kararı) (VWTD, 137-140); Kzk. *jarğı* 1. eski. Kazak halkının hukuk kurallarının bütünü 2. yasa (KzkTS, 212).

3. bitik, bitikçi < *bitig* “Schrift, Testament, Buch” < *biti-* *schreiben* + *-g/-y* (TMEN, 717) < Kit. *bi, pir* < *pyet* “kist” (fırça) DTS, 103; ESTY, 156; VEWT, 77; EDPT, 303. Moğ. *biçik*, Far. *bitik* (TMEN, 717; MTS, 162; ST, 155).

Clauson, “a general word for anything written: inscription, book, letter, document etc.” (Yazılı olan herhangi bir şeyin genel adı: yazıt, anıt, kitap, mektup, doküman gibi) olarak açıklamaktadır. *biti-* “yazmak” fiilinden teşkil edilen *bitig*, Orhun yazıtlarında “yazı; yazıt, kitabe; kitap” (OT, KT S13) anlamında kullanılmakta; Uygur metinlerinde özellikle *Maytrisimit*’te, eserin türünü hatırlatırcasına *maytrisimit nom bitig* “din kitabı” şeklinde tekrarlanmaktadır. (M, 87, 21) Aynı terim, Turfan metinlerinde “yazı, kitap, belge, vesika, vasiyetname; harfler” gibi çok çeşitli anlamlarda kullanılmıştır (TT IV, 14, 68; TT VI, 85) Bir başka Uygur vesikasında ise kelime, “senet” anlamında geçer: *Bu bitigni kılmiş kün öz-e bu borluq sadı-ı çav-nı tükel sanap aldım*. “Bu senet tanzim edildiği gün bağın satış bedeli olan çavı tamamen sayıp aldım” (Arat 1937: 592). Yamada’da *bitig* ve *bidig* kelimesi, “Schreiben, Dokument” (yazı, doküman) anlamında geçmekte (Sa01-5/Lo28-12); bu kelimenin teşkili olan *bitkäçi* “Schreiber” (yazıcı, kâtip) (Sa18-23/Mi20/20) anlamında kaydedilmiştir. A. Caferoğlu da Eski Türk hukuk vesikalarını incelediği çalışmasında *bitig* kelimesinin, yazılı herhangi bir vesikanın genel adı olduğunu ifade etmekte ve bu vesikaların bazılarının, şahısların topluma ve devletle olan ilişkilerine, bazılarının ise şahısların kendi aralarındaki ilişkilerine ait olduğunu belirtmektedir (Arat 1964: 23). Bu yazılı vesikaların türünü,

bitig kelimesinden önce gelen terim belirlemektedir: *baş bitig*, *çın bitig*, *çın baş bitig*, *öng bitig* “hakikî, esas senet”, *ata bitigi* “baba yazısı, vasiyetname”, *budun bitigi* “halkla ilgili vesikalar”, *ötüg bitig* “arzuhâl” vb.

Kâşgarlı Mahmud, *bitig* ve *bitik* şeklinde aynı anlamda kaydettiği bu terimin, Oğuzcada “muska ve üfrük” anlamında kullanıldığını da belirtmiştir (DLT I, 384-22; III, 164-1). Kutadgu Bilig Dizini’nde *bitig* sadece “mektup” (KB, 351), *bitigçi* (<*bitig*+*çi*) ise “kâtip” olarak aktarılmıştır. Aynı metinde *bitikçi*’nin tamahkâr olmaması ve içkiden uzak durması gerektiği vurgulanır. Aksi takdirde devlet işlerinin bozulacağına dikkat çekilir. Devlet idaresinde önemli bir görev üstlenmiş olan *bitikçi*’nin, Han’ın umumî kâtibi olduğu ve Han’ın, fikirlerini vezir aracılığıyla kâtime bildirmek zorunda olduğu ifade edilir (Arsal 1947: 107) Bu bakımdan KB beyitleri yeniden gözden geçirildiğinde *bitikçi*’nin yazdığı belgenin her zaman “mektup” olmadığı anlaşılmaktadır. *İlig yarlıkamış bitig birle söz. Okıdım bitigin yaruk boldı köz*” (KB, 3732). (Hükümdar fermanla söz buyurmuş. Fermanın okuyunca gözüm açıldı, aydınlandı”. Bu beyitte *yarlıkamak* fiiliyle kullanılan *bitig* kelimesine daha çok “ferman” anlamı yakışmaktadır.

Codex Cumanicus’ta kelime iki şekilde kaydedilmiştir: Son sesteki /g/nin tonsuzlaşmasıyla *bitik* ve aynı sesin sızıcılığıyla *bitiv* ve *bitiv* “Schrift, Buch” (yazı, kitap). *bitikçi* de “kâtip” anlamında kullanılmaya devam eder (CC, 61). Ayrıca, *Codex*’te bu kelime “book, register” (tüzük, sicil defteri) anlamında da kaydedilmiştir (EDPT, 303).

Memlûk sahasında yazılmış olan sözlük ve gramerlerde, *Codex*’teki anlamda şu şekiller mevcuttur: *bitig* (KK 104; TA, 60), *bitik* (TZ, 31a-3, 84b-2; Kİ, 28), *biti* (Kİ, 28).

Osmanlı ve Çağatay sahasında *bitik* “pis’mo, gramota” (mektup, vesika, belge). Osm. *bitikçi*, Çağ. *bitikçi*, *bitigüçi* “pisar” (sekreter) (VWTD, 1775-1776). Clauson, Osmanlı sahası için şu kaydı verir: *bitig* “XVIII. yüzyıla kadar genellikle mektup; bazen de daha genel yazılı doküman” (EDPT, 303).

Ermeni harfli Kıpçak eserlerinde yine *bitik* şeklinde geçen kelime “yazı, kitap, defter, kâğıt, vesika, belge” anlamındadır (Schütz 1962: 298; DAK, 143; DPY, 27, 95, 217).

Töre Bitigi’nde *bitik* şeklinde kullanılmaya devam eden kelime, benzer anlamları içermektedir. Ayrıca, “kâtip, sekreter” anlamında *bitikçi* yerine *yazıcı* kelimesi kullanılır. *bitikçi* ise “okur yazar; okumayı seven” anlamındadır:

Töre Bitigi'nde bitik ve bitikçi:

bitik I: yazı, belge.

(1) DS 7. *Ayarıyı ayamaga bolmastır kimesägä, iş uçuına toxtamıyın, tügällänmiyin yarıy bilä. Da bitik yazılsa korol'ga, yarıyudan keräk bir möhür voytnuı bolgay, bir ketçoyalıxnuı.* (TB, PK, 167)

Kimse için hukuku kısıtlamak olmaz, iş bitmeden, tamamlanmadan mahkeme ile. Ve yazı yazılsa krala, mahkemeden bir mühür voytun olacak, bir de aksakalın.

bitik II: kitap

(1) *Xaytıp dayı da yaxşılıx beriliptir bizgä, ki barça ari bitikläрни anıı üçün tüzdülä; ki adämilärni yazıxtan tartkaylar, ol türlü Törä bitigi caht etär tymaga yamanları u egrilärni.* (TB, 28)

Tekrar bize iyilik bahşedilmiştir ki bütün mukaddes kitapları (yazıları) bunun için yazdılar ki insanları günahattan alıkoyacaklar, *Töre Bitigi* bu şekilde kötülere ve eğrilere mani olmaya gayret eder.

bitik III: senet

(1) DS 88. *Bir kimesäniı şulprıxtı bolgay borç üçün bir kimesädä, da kelgäy yargu alnına, da tanmagay bitikin, da aytıy, bilirmen, ki bitik benimdir, yoıxa töläpmen aıar barçasın, da aıar nemä dä borçlu çalmıyırmen, tek bitikimni zaderjat etiptir; çayda ki eki yartın tiri tanıxları bolmagay, na keräk, ki ol kişı antın etkäy, kimni ki vinovat ettilär, da andan könülgäy törä bilä, a tanıxlıx bolsa yaxşı kişilär tutulgay.* (TB, PK, 193)

DS 88 Bir kimsenin borç için senedi olsa bir kimsede ve gelse mahkeme huzuruna ve inkâr etmese senedini ve söylese, biliyorum. Bu senet benimdir; ancak, ona (borç verene) tamamını ödemişim ve ona borçlu kalmıyorum. Sadece o, senedimi atmamış. İki tarafın canlı tanıkları olmasa, kimi suçlu buldularsa o kişi ant içecek ve mahkeme önünde beraat edecek. Tanıklık için ise iyi kişiler tutulacak.

(2) DS 89. *Yänä bir kimesä kendiniı bitikin tangay, aytıp ki, benim dügül, da möhürü anıı bolgay ya bolmagay, da içinä bitikniı tanıxlar bolgay, kimniı alnına yazılıptır, da ol pretca tangay, aytıp, ki aıar nemä borçum yoıxtır, da ne bitik tä benim dügüldür, da ol tiri tanıxlar, kelip törä alnına, tanıxlıx bergäy, neçik alarınıı alnına edi. Kimgä ki törä inangay, na borçlu bolur tölämägä, da törädän uyat bilä ketkäy anııkibik kişı, çayısı ki kendiniı bitikin tanar da yaxşı kişilärniı tanıxlıxın kerı urmaga klär.* (TB, PK, 193-194)

Yine bir kimse kendi senedini inkâr etse, söylese ki bu benim değildir ve onun mührü (imzası) olsa da olmasa da ve senedin içinde tanıklar olsa ki (senet) onların önünde yazılmıştır ve o ısrarla inkâr etse ve söylese ki ona borcum yoktur ve bu senet de benim değildir ve o canlı tanıklar mahkeme huzuruna gelse, tanıklık etse ve bunun onların önünde olduğunu söylese, mahkeme buna inansa borçlu bunu ödemek durumunda kalır ve böyle kişi mahkemeden bu ayıp ile ayrılır. Kendi senedini inkâr eder ve iyi kişilerin tanıklığını da geri itmiş olur.

bitikçi: okur yazar

(1) *Tişişlidir yarıuçuga, ki bitikçi, uslu, ağıllı bolgay, da ari bitikläriñ küçün yağış bilgäy, da barça adämilikni igi bilgäy, ki yarıunu toyru etkäy . Tişişlidir yarıuçularğa, ki l'ataları bilä tügäl bolgay, da ağılı u ağıllı u sağıt bolgay, bolmagay ki töräni anlamıyın, kimsägä eksiklik etkäy.* (TB, 31)

Yargıcın okumuş yazmış, akliselim biri olması ve dinî yazıların gücünü iyi bilmesi ve insan fitratını iyi bilmesi gerekir ki doğru hüküm versin. Yargıçların yaşlarının da kemâle ermesi ve akıllı, dikkatli olması gerekir. Kanunları anlamadan bilmeden kimseye zarar vermemesi gerekir.

Modern Kıpçak lehçelerinden Karayca ve Başkurtçada rastlanan bu kelime, Karaycanın Lutsk, Kırım ve Trakay diyalektlerinde *bitik*, *biti* biçiminde “pismo, list, ksiązka, kniga” (kitap, mektup) anlamında kullanılır (Kowalski 1929: 170). Başkurtçada ise g>v (*bitig>bitiv*) değişmesiyle *bitiv* biçimine geçen kelime, “yazı, belge, muska” anlamındadır (BaşKTH, 137).

S o n u ç

Ermeni harfli Kıpçak metinlerinde *töre* kelimesinin hem anlam alanı genişlemiş; hem de yeni teşkilleri ortaya çıkmıştır. Grunin’in metinlerinde *töre*, sadece “mahkeme” anlamını verirken *Töre Bitigi*’nde temel hukukla ilgili “mahkeme; kanun, hüküm; hak, hukuk; oturum, duruşma, celse” gibi çeşitli yeni anlamlar içermekte ve *yaryu* ile aynı anlamda kullanılmaktadır. Bu metinlerde “yargıç” anlamına gelen *törä+çi*, *Codex Cumanicus*’taki *töre+le-* biçiminden sonra sözü edilen kelimenin ilk teşkillерinden biri, hatta, fail anlamında ilk teşkilidir, diyebiliriz.

Modern Kıpçak lehçelerinden Karaycanın Kırım, Lutsk ve özellikle Trakay diyalektlerinde *töre* ve *törä+çi*, Ermeni harfli Kıpçak metinlerindeki anlamını koruması bakımından dikkate değer.

Kıpçak sahasında sadece *Codex*’te ve *Gülistan*’da geçen *yaryu*, *Töre Bitigi*’nde “mahkeme, hukuk, kanun, hüküm” anlamında kullanılmakta; *yaryuçı* teşkili,

“yargıç, hakim, hakem” anlamında kullanılmakla birlikte Allah’ın sıfatı olarak dini terminolojiye de girmiştir.

Tarihi lehçelerde “yazı, dokuman, mektup, ferman” ve “yazıcı, katip” anlamında yaygın olarak geçen *bitig* ve *bitigçi*, Ermeni harfli Kıpçak eserlerinde son sesteki ünlünün tonsuzlaşmasıyla *bitik* şeklinde “yazı, kitap, defter, kâğıt, vesika, belge” anlamında kullanılmaktadır. Yine ilk kez bu metinlerde *bitikçi*, “kâtip, sekreter” ile birlikte “okur yazar; okumayı seven” anlamını ifade etmektedir.

Töre Bitigi, Türkçe hukuk terimleri bakımından oldukça zengin bir malzeme içermektedir. Diğer terimlerden bazıları şunlardır: *yük* “kefalet”, *yükçi* “kefil”, *tusnak* “rehin”, *ögütlä-* “cezalandırmak”, *könü bol-*, *könül-* “beraat etmek”, *sağlama* “emanet”, *ülüş* “pay, hisse”, *igilik* “miras”, *yala* “iftira”, *yazuk* “günah, suç”, *tanıx* “tanık”, *borç* “borç”, *borç eyäsi* “borçlu” vb. Ayrıca, Arapça kaynaklı terimlerin kullanımını dikkat çekicidir. *Curum* “para cezası”nı anlatırken *ceza* “beden cezası” anlamındadır. Ermeni harfli Kıpçak Türkçesiyle yazılmış olan hukuk metinlerinin ve özellikle *Töre Bitigi*’nin, dil ve hukuk tarihi bakımından önemli bir kaynak olduğunu söyleyebiliriz.

KISALTMALAR VE KAYNAKLAR

- AB=CHİRLİ, Nadejda (2005), *Algış Bitigi, Ermeni Kıpçakça Dualar Kitabı (An Armeno Kipchak Prayer Book)*, Haarlem-Netherlands: SOTA Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi.
- Alt.=Altay Türkçesi
- ARAT, R. Rahmeti (1937), “Uygurca Yazılar Arasında”, İstanbul: İstanbul Devlet Basımevi, 573-585.
- (1964), “Eski Türk Hukuk Vesikaları”, *Journal de la Socete Finno-Ougrienne*, 65, 11-17.
- (1979), *Kutadgu Bilig I Metin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- (1985), *Kutadgu Bilig II Çeviri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ARSAL, Sadrı Maksudî (1947), *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul.
- ATALAY, Besim (1986), *Dîvanü Lûgat-it-Türk Dîvanü Lûgat-it-Türk I-IV*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Başk.=Başkurt Türkçesi
- BaşkTH = Ä. G. Biişiev (Red.) (1993), *Başkurt Têlênêñ Hüzlêgê*, T. I-II, Mäskäv: “Russkiy yazık”.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1934), “Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstilahları”, *Türkiyat Mecmuası*, C. IV, İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1-43.

- (1968), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CC=GRÖNBECH, K. (1942), *Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Kopenhagen: Einar Munksgaard.
- Çağ.=Çağatay Türkçesi
- DAK=TRYJARSKÍ, Edward (1968-1972), *Dictionnaire Arméno-Kiptchak, d'après trois manuscrits des collections Viennoises*, Tome I, Fas. I-IV, Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe.
- DENY, Jean (1957), *L'armeno-Coman Et Les "Ephemerides" De Kamieniec (1604-1613)*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- DPY=GRUNİN, T. İ. (1967), *Dokumenti na polovetskom yazıke XVI v. (Sudebniye aktı kamenets-podol'skoy armyanskoy obşçini)* Transkripsiya, perevod, predisloviye, vvedeniye, grammatičeskiy kommentariy i glossariy T. İ. Grunina, (Pod. redaktsiyey E. V. Sevortyana, Statya Ya. R. Daşkeviça), Moskva.
- DS=*dopolnitelnaya stat'ya*
- DTS=NADELYAEV, V.M. (Red.) (1969), *Drevnetyurkskiy slovar'*, Leningrad: İzdatel'stvo "nauka".
- EDPT=CLAUSON, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: At the Clarendon Press.
- ESTY=SEVORTYAN, E. V. (1974-1980), *Etimologiçeskiy slovar' tyurkskih yazıkov I-III*, Moskva: İzdatel'stvo "nauka".
- ET= Eski Türkçe
- Far.= Farsça
- GARKAVETS, Aleksandr (2003a), *Töre Bitigi, Kıpçaksko-pol'skaya versiya armyanskogo sudebnika i armyano kıpçakskiy protsessualniy kodeks, L'vov, Kamenets-Podol'skiy 1519-1594*, Almatı: Deşt-i-Kıpçak, Baur.
- (2003b) *Kıpçakskoe pismennoe nasledie, T II, Kıpçakskiy slovar'*, Almatı: Deşt-i-Kıpçak.
- GT=KARAMANLIOĞLU, Ali F. (1989), *Seyf-i Sarâyî Gülistan Tercümesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İM=TOPARLI, Recep (1992), *İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İNAN, Abdulkadir (1956), "Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim-Kelime Üzerine", *TDAY Belleten*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 179-195.
- K=Karaycanın Kırım diyalekti.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1984), *Türk Millî Kültürü*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Kİ=CAFEROĞLU, Ahmet (1931), *Abû Hayyan, Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*, İstanbul: Evkaf matbaası.

- KK=TOPARLI, Recep (1999), *El-Kavânînü'l-Küllîye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KOWALSKÍ, Tadeusz (1929), *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*, Warszawa-Kraków: Nakładem Polskiej Akademji Umiejętności.
- KrmTRL=ASANOV, Ş.A.; GARKAVETS, A.N. (Red.) (1988), *Krimskotatarsko-russkiy slovar'*, Kiev: Radyans'ka şkola.
- KRPS=BASKAKOV, N.A. (Red.) (1974), *Karaimsko-russkiy-pol'skiy slovar'*, Moskva: Izdatel'stvo "russkiy yazık".
- KS=TOPARLI, Recep (2003), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KTTS=ABDULDAYEV, E.; İSAYEV, D.(1984), *Kırgız Tilinin Tüşündürmö Sözdüğü*, Frunze: "Mektep".
- Kzk.=Kazak Türkçesi
- KzkTS= BOLGANBAYEV, Äset (Red.) (1999), *Kazak Tilinin Sözdigi*, Almatı: "Dayk-Press" baspası.
- L=Karaycanın Lutsk diyalekti
- M=TEKİN, Şinasi (1976), *Uygurca Metinler II Maytrisimit*, Ankara: Atatürk Üniv. Yayınları.
- Moğ.=Moğolca
- MTS=LESSİNG Ferdinand D. (2003), *Moğolca-Türkçe Sözlük* (Çev.: Günay Karaağaç), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Osm.=Osmanlı Türkçesi
- OT=TEKİN, Talat (1968), *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington: Indiana University.
- PED= STEİNGASS, F. (1975), *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, Beirut: Librairie du Liban.
- SA=VERBİTSKİY, V. (1887), *Slovar' altayskogo i aladagskogo nareçiy tyurkskogo yazıka*, Kazan'.
- SCHÜTZ, E. (1962), 'Armeno-Kıpçak Texts From Lvov (A.D. 1618)' *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae XV*, 291-309.
- 1998. *Armeno-Turcica Selected Studies*. Indiana University Uralic and Altaic Series, V. 164. Bloomington-Indiana: Indiana University, Research Institute for Inner Asien Studies.
- Şor.=Şor Türkçesi
- T=Karaycanın Trakay diyalekti
- TB, PK= *Töre Bitigi, Pretsessualny kodeks*.
- TEL= REDHOUSE, Sir James W. (Ed.) (2001), *Turkish and English Lexicon*, İstanbul: Çağrı Yayınları.

- TENİŞEV, Ethem R., (1965), “Hozyaystvenniye zapisi na drevneuygurskom yazıke”,
İssledovaniya po grammatika i leksike tyurkskih yazıkov, Taşkent.
- TMEN=DOERFER, Gerhard (1965), *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, Band II, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- TUGUŞEVA, L. Yu. (1975), “Dva uygurskih dokumenta iz rukopisnogo sobraniya leningradskogo otdeleniya instituta vostokovedeniya akademii nauk SSSR”,
Sovyetskaya tyurkologiya, No. 4, 1975, 92-101.
- TZ=ATALAY, Besim (1945), *Ettuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- USp=RADLOFF, Wilhelm (1928), *Uigurische Sprachdenkmäler*; Materialien nach dem Tode des Verfasser mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben, Leningrad.
- VEWT=RÄSÄNEN, M. (1969), *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen*, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- VWTD=RADLOFF, Wilhelm (1888-1905) *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, T. I-IV, St.Peterburg.
- YAMADA, Nobuo (1993), *Sammlung Uigurischer Kontrakte*, Herausgegeben von J. Oda, P. Zieme, Band 2 Textband, Osaka University press.